e-ISSN 3060-5059
DOI: 10.67227

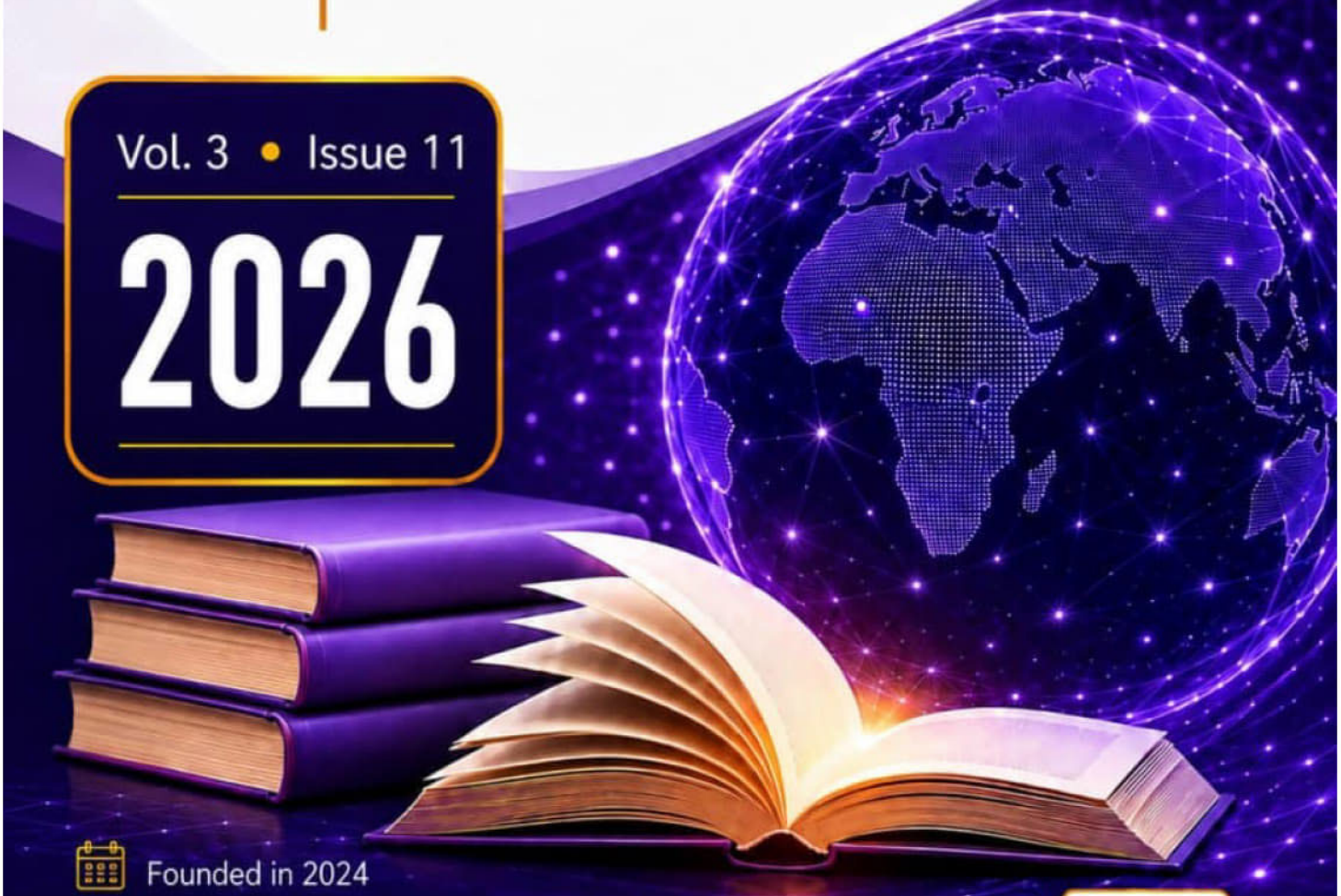
IJTIMOIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 11

2026

Founded in 2024

publishscience.uz | publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

ISSN 3060-5059 (Online)
Article / Original paper https://doi.org/10.67227/4bn80j96

ABU NASR FOROBIY DAVRIDA ILM-FAN RIVOJI VA DINIY BAG‘RIKENGLIKNING TARIXIY-FALSAFIY ASOSLARI

Avazxonov Yusufjon Avazxon o‘g‘li
O‘zbekiston Milliy universiteti, o‘qituvchi, (PhD).
e-mail: avazxonovyusufbek94@gmail.com **ORCID**: https://orcid.org/0009-0003-6828-8565

Annotatsiya.
Mazkur maqolada Abu Nasr Forobiy davrida ilm-fan rivoji va diniy bag‘rikenglikning tarixiy-falsafiy asoslari tahlil qilinadi. Sharq Uyg‘onish davrida ilmiy tafakkur va madaniyat taraqqiyotiga ta’sir ko‘rsatgan ijtimoiy-ma’naviy muhit, “Bayt ul-hikma” va Ma’mun akademiyasining ilmiy faoliyatdagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, turli diniy va madaniy an’analarga mansub olimlarning ilmiy hamkorligi, qadimgi falsafiy merosning o‘zlashtirilishi hamda uning islom falsafasi rivojiga ta’siri ko‘rib chiqiladi. Hunayn ibn Ishoq va Abu Sahl Masihiy kabi olimlar faoliyati misolida ilm-fan taraqqiyotida dinlararo muloqot va bag‘rikenglikning ahamiyati ochib beriladi. Maqolada mazkur tarixiy tajribaning ilmiy tafakkur rivoji va madaniyatlararo hamkorlikni anglashdagi falsafiy ahamiyatiga alohida e’tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: Sharq Uyg‘onish davri, ilm-fan taraqqiyoti, diniy bag‘rikenglik, tarixiy-falsafiy asoslar, “Bayt ul-hikma”, Ma’mun akademiyasi, islom falsafasi, dinlararo muloqot, ilmiy hamkorlik, falsafiy meros, madaniyatlararo aloqalar.

ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ НАУКИ И РЕЛИГИОЗНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ В ЭПОХУ АБУ НАСРА АЛЬ-ФАРАБИ

Авазхонов Юсуфжон Авазхон угли
Национальный университет Узбекистана, преподаватель, (PhD).

Аннотация.
В статье анализируются историко-философские основы развития науки и религиозной толерантности в эпоху Абу Насра аль-Фараби. Рассматриваются социально-духовная среда, оказавшая влияние на развитие научной мысли и культуры в период Восточного Возрождения, а также роль «Байт аль-Хикма» («Дома мудрости») и Академии Мамуна в научной деятельности. Особое внимание уделяется научному сотрудничеству учёных, принадлежавших к различным религиозным и культурным традициям, освоению античного философского наследия и его влиянию на развитие исламской философии. На примере деятельности таких учёных, как Хунайн ибн Исхак и Абу Сахль аль-Масихи, раскрывается значение межрелигиозного диалога и толерантности в развитии науки. Подчёркивается философская значимость данного исторического опыта для понимания развития научного мышления и межкультурного сотрудничества.

Ключевые слова: Восточное Возрождение, развитие науки, религиозная толерантность, историко-философские основы, «Байт аль-Хикма», Академия Мамуна, исламская философия, межрелигиозный диалог, научное сотрудничество, философское наследие, межкультурные связи.

HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF SCIENTIFIC DEVELOPMENT AND RELIGIOUS TOLERANCE IN THE ERA OF ABU NASR AL-FARABI

Avazxonov Yusufjon Avazxon o‘g‘li
National University of Uzbekistan, Lecturer, (PhD).

Abstract.
This article analyzes the historical and philosophical foundations of scientific development and religious tolerance during the era of Abu Nasr al-Farabi. It examines the socio-spiritual environment that influenced the advancement of scientific thought and culture during the Eastern Renaissance, as well as the role of Bayt al-Hikma (the House of Wisdom) and the Ma'mun Academy in scholarly activities. Particular attention is given to scientific cooperation among scholars from different religious and cultural traditions, the assimilation of ancient philosophical heritage, and its influence on the development of Islamic philosophy. Drawing on the scholarly activities of figures such as Hunayn ibn Ishaq and Abu Sahl al-Masihi, the article highlights the significance of interreligious dialogue and tolerance in the advancement of science. It also emphasizes the philosophical importance of this historical experience for understanding the development of scientific thought and intercultural cooperation.

ISSN 3060-5059 (Online)

Keywords: Eastern Renaissance, scientific development, religious tolerance, historical and philosophical foundations, Bayt al-Hikma, Ma'mun Academy, Islamic philosophy, interreligious dialogue, scientific cooperation, philosophical heritage, intercultural relations.

Kirish. Sharq Uyg‘onish davri jahon ilm-fani, falsafasi va madaniyati taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi. IX–XII asrlarda Markaziy Osiyo va boshqa musulmon Sharqi hududlarida ilmiy tafakkur yuksalib, falsafa, mantiq, matematika, astronomiya, tibbiyot va boshqa fanlar rivojlandi. Ushbu jarayonda qadimgi yunon, hind va boshqa xalqlarning ilmiy-falsafiy merosini o‘rganish, tarjima qilish va sharhlash muhim ahamiyat kasb etdi. Turli millat va diniy e’tiqod vakillarining ilmiy faoliyatda ishtirok etishi esa madaniyatlararo aloqalar hamda ilmiy hamkorlikning kengayishiga xizmat qildi.

Mazkur davrning yirik mutafakkirlaridan biri Abu Nasr Forobiy bo‘lib, uning falsafiy merosi Sharq va G‘arb tafakkuri o‘rtasidagi aloqalarni rivojlantirishda muhim o‘rin egallaydi. Forobiy qadimgi yunon falsafasini chuqur o‘rgangan, Aristotel asarlariga sharhlar yozgan va mavjud ilmiy qarashlarni ijodiy rivojlantirgan. Uning ilmiy faoliyati o‘rta asrlar falsafasining taraqqiyoti, mantiqiy tafakkurning rivojlanishi va bilimlarni tizimlashtirish jarayonlari bilan uzviy bog‘liqdir.

Forobiy yashagan davrdagi ilmiy-madaniy muhitni o‘rganishda diniy bag‘rikenglik masalasi ham alohida ahamiyatga ega. Ilm-fan rivojida musulmon olimlari bilan bir qatorda xristian, yahudiy va boshqa diniy an’analarga mansub mutafakkirlar ham ishtirok etgan. Hunayn ibn Ishoq, Matto ibn Yunus, Sobit ibn Qurro va Abu Sahl Masihiy kabi olimlarning faoliyati turli diniy va madaniy muhitlar o‘rtasidagi ilmiy aloqalarni o‘rganish imkonini beradi. Shu bilan birga, qadimgi falsafiy merosni qabul qilish jarayoni doimo bir xil kechmagan: falsafiy bilimlar, mantiq va diniy ta’limotlar o‘rtasidagi munosabatlar atrofida turli bahs-munozaralar ham yuzaga kelgan.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, Abu Nasr Forobiy davridagi ilmiy taraqqiyot va diniy bag‘rikenglik tajribasini tarixiy-falsafiy jihatdan o‘rganish ilm-fan rivojida o‘zaro hurmat, ilmiy muloqot va turli qarashlar bilan hamkorlikning ahamiyatini chuqurroq anglashga yordam beradi. Ayniqsa, “Bayt ul-hikma”, Ma’mun akademiyasi va o‘rta asr Sharqidagi ilmiy muhitni tahlil qilish orqali turli diniy va madaniy an’analarning ilmiy tafakkur taraqqiyotiga qo‘shgan hissasini ochib berish mumkin.

Maqolaning maqsadi Abu Nasr Forobiy davrida ilm-fan rivoji va diniy bag‘rikenglikning tarixiy-falsafiy asoslarini tahlil qilish, turli diniy an’analarga mansub olimlarning ilmiy faoliyatini hamda qadimgi falsafiy merosning Sharq musulmon tafakkuri rivojidagi o‘rnini yoritishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun Sharq Uyg‘onish davrining ilmiy-madaniy sharoitini ko‘rib chiqish, tarixiy manbalarda keltirilgan olimlar faoliyatini tahlil qilish hamda diniy e’tiqod, falsafiy tafakkur va ilmiy hamkorlik o‘rtasidagi munosabatlarni ochib berish vazifalari belgilandi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Abu Nasr Forobiy davrida ilm-fan rivoji va diniy bag‘rikenglik masalalarini o‘rganishda tarixiy manbalar, Sharq mutafakkirlarining asarlari hamda zamonaviy tadqiqotchilarning ilmiy ishlari muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Mazkur manbalar Sharq Uyg‘onish davrining o‘ziga xos xususiyatlarini, ilmiy tafakkurning rivojlanish omillarini va turli diniy-madaniy an’analar o‘rtasidagi munosabatlarni yoritish imkonini beradi.

Abu Nasr Forobiyning “Fozil odamlar shahri” asari uning ijtimoiy-falsafiy qarashlari, jamiyatni oqilona boshqarish, inson kamoloti va baxt-saodat haqidagi fikrlarini o‘rganishda muhim manbalardan biridir. Mutafakkirning ilm-fan, mantiq va falsafaga oid qarashlari uning qadimgi yunon falsafasini o‘zlashtirish va rivojlantirishdagi o‘rnini anglashga yordam beradi. A. Irisovning “Xorazmiy va Forobiy” monografiyasi hamda M. Mahmudovning Aristotel va Forobiy falsafasiga bag‘ishlangan tadqiqotlari Sharq ilmiy tafakkurining shakllanishi va uning qadimgi falsafiy meros bilan aloqalarini o‘rganishda ahamiyatlidir.

Sharq Uyg‘onish davrining tarixiy-madaniy xususiyatlarini yoritishda M. M. Xayrullayevning “Sharq Uyg‘onish davri madaniyati” asari alohida o‘rin tutadi. Muallifning tadqiqotlari ushbu davrda turli xalqlar va diniy jamoalar o‘rtasidagi madaniy aloqalar, ilmiy faoliyat hamda falsafiy tafakkur taraqqiyotini tarixiy jarayonlar bilan bog‘liq holda tushunishga yordam beradi. N. I. Konradning “Запад и Восток” asari esa Sharq va G‘arb madaniyatlari o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni o‘rganish uchun muhim nazariy manba hisoblanadi.

Diniy bag‘rikenglik, ilmiy xolislik va o‘rta asr Sharqidagi olimlar faoliyatini tahlil qilishda Zahiriddin Bayhaqiyning “Tatimma as-Sivon al-hikma” asari muhim tarixiy manba sifatida namoyon bo‘ladi. Unda Forobiy, Hunayn ibn Ishoq, Matto ibn Yunus, Yahyo ibn Odiy, Abu Sahl Masihiy va boshqa olimlar haqidagi ma’lumotlar keltiriladi. Mazkur manba turli diniy va madaniy muhitlarga mansub olimlarning ilmiy merosini o‘rganish, ularning o‘zaro intellektual aloqalarini tarixiy kontekstda tahlil qilish imkonini beradi. S. Bagirovaning “Sivon al-hikma”ga bag‘ishlangan tadqiqoti ham o‘rta asr Sharqidagi olimlar haqidagi biografik ma’lumotlarni o‘rganishda ahamiyatlidir.

Muhammad Narshaxiyning “Buxoro tarixi” asari Markaziy Osiyodagi tarixiy, ijtimoiy va diniy jarayonlarni o‘rganish uchun muhim manbadir. Unda jamiyat hayoti, adolat, qozilik faoliyati va ijtimoiy munosabatlarga oid ma’lumotlar uchraydi. Abu Hayyon Tavhidiyning “Rohat as-Surur” asari esa din va falsafa o‘rtasidagi munosabatlar, diniy bilimlar va aqliy tafakkur yuzasidan mavjud bo‘lgan bahs-munozaralarni tahlil qilishda ahamiyat kasb etadi. Ushbu manbalar qadimgi falsafiy merosni qabul qilish jarayoni murakkab kechganini va ilmiy-falsafiy qarashlar turli munozaralar doirasida rivojlanganini ko‘rsatadi.

F. Rosenthalning “Torzhestvo znaniya” (“Ilm tantanasi”) asari musulmon madaniyatida bilim va ilmga berilgan qadriyatni o‘rganishda muhim manbalardan biridir. A. V. Smirnov muharrirligidagi “Исламская философия и философское исламоведение: перспективы исследования” to‘plami hamda “История арабо-мусульманской

ISSN 3060-5059 (Online)

философии: Антология" asari islom falsafasining shakllanishi va rivojlanishiga oid ilmiy qarashlarni tahlil qilish uchun nazariy asos beradi. A. Koyrening falsafiy tafakkur tarixiga oid tadqiqotlari esa Sharq mutafakkirlarining qadimgi yunon falsafasini saqlash, sharhlash va keyingi davrlarga yetkazishdagi rolini anglashga yordam beradi.

Mavjud manbalar va tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Abu Nasr Forobiy davridagi ilmiy taraqqiyot, diniy bag‘rikenglik va falsafiy merosning o‘zlashtirilishi o‘zaro bog‘liq tarixiy jarayonlar sifatida o‘rganilishi lozim. Shu bilan birga, turli diniy qarashlarga mansub olimlarning ilm-fan rivojiga qo‘shgan hissasini hamda diniy ta’limotlar bilan falsafiy tafakkur o‘rtasidagi munozaralarni birgalikda tahlil qilish mavzuning tarixiy-falsafiy mazmunini yanada chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi. Mazkur maqola ana shu masalalarni o‘zaro aloqadorlikda yoritishga qaratilgan.

Hozirgi davrga qadar ma’naviy madaniyat va shaxs barkamolligi masalasi jamiyatshunos olimlar diqqat markazida bo‘lib kelganligi bu muammoni o‘rganish qanchalik dolzarb ekanligini ko‘rsatib turibdi. Darhaqiqat, bugun biz shiddat bilan taraqqiy etayotgan ma’naviy evrilishlar davrida yashayapmiz. Shubhasiz, axborot bo‘hronlari tufayli tobora torayib borayotgan asrimizda ma’naviyat masalasi, qolaversa, yosh avlodni barkamol inson qilib tarbiyalash tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Sir emaski, mustaqillikka erishganimizdan keyin jahon sivilizatsiyasiga munosib hissa qo‘shgan buyuk allomalarimizning ma’naviy merosiga katta e’tibor berila boshlandi. O‘rta asr musulmon Sharqining muazzam siymolaridan biri Abu Nasr Forobiy ham ana shunday zotlardan hisoblanadi. Zero, mutafakkir qoldirgan ma’naviy-madaniy va axloqiy meros asrlarga tatigulik ahamiyatga molik. Allomaning falsafiy-ma’rifiy qarashlarining milliy madaniy merosimizning asosini tashkil qilgan barkamol insonni tarbiyalashdagi beqiyos ahamiyatini e’tirof etar ekanmiz, ularni har tomonlama va tizimli tarzda tadqiq etish dolzarb muammolardan hisoblanadi.

Islomiyatgacha ikkita va islomiyatdan so‘ng ikkita hakim – faylasuf bo‘lgan. Bular: Arastu va Iskandar (Aleksandr) Afrodiziy, islomiyat davrida esa Abu Nasr va Abu Ali (Ibn Sino)dir". Abu Nasr vafotidan so‘ng 30 yil keyin Abu Ali tug‘ilgan. Abu Ali o‘zini Abu Nasrning shogirdi ekanligini aytgan. Ibn Sino o‘zi yozgan tarjimai holida Arastuning "Bada’-at-Tabia" ("Metafizika") asarini qirq marta o‘qib, tushunib bo‘lmas ekan, deb afsuslanganini, so‘ng Abu Nasr Forobiyning "Arastuning "Metafizika"si maqsadlari haqida" asarini o‘qib, ko‘zi ravshan ochilganini, Allohga shukrona aytib, ko‘p xayr-ehsonlar qilganini yozadi. Ibn Sinoning o‘zi yozgan va shogirdi Abdul-Vohid Juzjoniy davom ettirgan tarjimai holi faqat shu "Tatimma" asarida bizgacha yetib kelgan.

"Abu Nasrning juda ko‘p asarlari bo‘lib, – deb yozadi Z. Bayhaqiy, – ko‘pchiligi Shomda saqlanib qolgan (o‘sha vaqtda Turkistonga yetib kelmagan). Bular: "Al-Muxtasar fil-mantiq", "Kitob al-Burxon" (1-Analitika), "Arou ahli madinatul-fozila", "Ta’liqot" ("Talqin", "Germenevtika"), "Sharhi Uqlidus", "Sharhi kutub Arastu", "Kitob an-Nafs" ("Ruh va jon haqida"), "Aflotunning "Timey" asariga sharh", "Kitob at-Tafsir", "Kitob fi-l-musiqa" va boshqalar. (Abu Nasr Forobiyning to‘liq asarlari ro‘yxati atoqli sharqshunos Abdusodiq Irisov Mahkam Mahmudov bilan hamkorlikda nashr etgan "Fozil odamlar shahri" to‘plamida Abu Usaybiya, Ibn Hallikon asarlaridan olib keltirilgan) [7, 213–219-b.].

Kamina (Zahiriddin Bayhaqiy) Roy shahrida naqiblar raisining kutubxonasida Abu Nasr Forobiyning o‘z qo‘li bilan yozgan va shogirdi Yahyo ibn Odiy qo‘li bilan ko‘chirilgan asarlarini ko‘rganman" [6, 35–37-b.].

"Axloq-ul-hukamo" ("Hakimlar axloqi") kitobida o‘qidimki, (buvayhiylar saltanatining vaziri) Sohib Ismoil ibn Abbod (Shomga, Abu Nasr Forobiyga) juda ko‘p sovg‘a-salomlar, tuhfalar yuborib, Royga kelishni iltimos qilgan. U: "Kim alloma Abu Nasr Forobiyni mening huzurimga boshlab kelsa, haddan ziyod ehsonlar beraman!" degan. Ammo Abu Nasr mol-dunyo va shon-shuhratga qiziqmasdi. Shu sababli bir marta u ataylab juldur kiyimda, qo‘lida o‘zi yasagan cholg‘u asbobi – ud bilan Royga kelib, davlatmandlar (vazirga yaqin laganbardorlar) bazm qilib o‘tirgan xonaga kirdi. Bu yerda o‘tkir so‘z ustalari, sho‘x va yengiltak mehmonlar Abu Nasr Forobiyga (joy ham ko‘rsatmay), u eshik tagida o‘tirganida (taklifsiz kelgan befarosat, sahroyi, jirkanch odam deb) uni masxara qildilar, so‘zlarini ham eshitmadilar.

Ammo Abu Nasr vazirning yaqinlari bazmida masxara va haqoratlarga chidab, barchalari ko‘p sharob ichganidan mast-alast bo‘lib qolgunicha o‘tirdi. So‘ng xurjunidan cholg‘u asbobini olib, shunday kuy chaldiki, mehmonlar dong qotib uxlab qoldilar. Abu Nasr cholg‘uning taxtasiga "Bu yerga Abu Nasr Forobiy keldi, sizlar uni masxara qildinglar", deb yozib, chiqib ketdi. Shu ketishda Bag‘dodga yetdi.

Sohib Abbod va yaqinlari hushlariga kelib, kambag‘al mehmonni masxara qilganlarini eslab, afsuslandilar. Bir mutrib (sozanda) udga yozilgan so‘zlarni ko‘rsatdi. Vazir Abu Nasr Forobiy kelib-ketganini bilgach, uni topib kelish uchun ortidan odam yubordi. Ammo topolmadilar. Vazir Sohib Abbod bu voqeadan umr bo‘yi afsuslanib, hijolat bo‘lib yurdi.

Kamina (Zahiriddin Bayhaqiy) ustozimdan (Qutbiddin Muhammad Marvoziy) eshitgan edimki, Abu Nasr (yoshi yetmishdan oshganida) Damashqdan Asqalonga borayotgan vaqtida karvonga qaroqchilar hujum qilgan (karvon kichik, soqchilari oz bo‘lsa kerak). Abu Nasr ularga: "Otlarimni, qurollarimni, buyumlarimni olinglar va yo‘lni ochib qo‘yinglar", dedi. Qaroqchilar ko‘nmadilar. Abu Nasr va hamrohlari otlaridan tushib, qilichlari bilan jangga kirishganlar. Karvon ahlidan barcha halok bo‘lgan (qaroqchilardan ham bir qismi o‘lgan bo‘lsa kerak). Shom amiri (Sayfuddavla) bu xabardan dahshatga tushib, qaroqchilarni tutib, Abu Nasrning qabri oldida barchasini salbga tortdi" [8].

Aytishlaricha, Abu Nasr Forobiy ismli samarqandlik shifokor ham bo‘lgan, u faylasuf emas. Faylasuf Muhammad Abu Nasr Forobiy aytar edi: "Falsafani o‘rganish uchun odam yoshligidan bilimlarga chanqoq, xushxulqli, yaxshi tarbiya ko‘rgan, Qur’onni, til (adab) va shar’iy (xayrli) ilmlarni o‘rganishi, tirikchilik tashvishidan forig‘ (xoli, ozod) bo‘lishi kerak" [7]. Abu Nasr ilm va olimlarni hurmat qilar, ilmni boylik, foyda g‘arazi bilan emas, beg‘araz o‘rganish kerak, der edi. Ilmdan xudbinlik maqsadida foydalanuvchilar yolg‘onchi, soxta faylasuf bo‘ladilar, chunki pul va mol-dunyo bilan yolg‘onni, soxtalikni oqlab bo‘lmaydi. Daraxtning kamoloti shirin meva berishda bo‘lganidek, inson komilligi go‘zal xulqi bilandir. O‘zini hammadan baland qo‘yuvchi (takabbur, nokamtar) odam kamolotga erisholmaydi. Alloma ilmni va uning asosidagi donolik, aqlni baxtga erishishning asosiy vositasi sifatida talqin etadi; uningcha, aql va fan yordamida shunday ma’naviylik darajasiga ko‘tarilish mumkinki, bu ma’naviylik avlodlar o‘limidan keyin ham insoniyat uchun xizmat qiladi.

Ibn al-Kiftiy (Ali ibn Yusuf) "Tarix-ul-hukamo" ("Hakimlar tarixi") kitobida yozishicha, Abu Nasr har bir so‘zning

haqiqatini besh modda (xitoba – ritorika, qiyos – sillogizm, burhon – isbotlash, jadal – munozara, talqin – germenevtika – bormoniyus) bo‘yicha aniqlar ekan. Abu Nasr mantiq ilmlarida o‘tkir bo‘lib, al-Kindiy va boshqa faylasuflarning xatolarini ham ko‘rsatgan. U “Ixso-ul-ulum” (“Ilmlarning xosiyatlari”) kitobida geometriya, astronomiya, fizika, tilshunoslik, ilohiyot, kimyo, mexanika (ilmi hiyal), optika (ilmi manozir), fiqh, kalom ilmlarida nimalar o‘rganilishini ko‘rsatadi [9].

Zahiriddin Bayhaqiyning “Tatimma as-Sivoni-ul-hikma” asarida yuzdan ziyod Sharq allomalari ijodi haqida ma’lumotlar berilgan. Bu asar “Tatimma” deb atalishining sababi shuki, Zahiriddin Bayhaqiydan bir asrcha avval yashagan Abu Sulaymon ibn Tohir ibn Bahrom as-Sijistoniy o‘zigacha yashagan yuzdan ziyod allomalar hayoti, tarjimai holi bayon qilingan “Sivon-al-hikma” asari bilan shuhrat qozongan. Bu allomaning boshqa mashhur asarlari Nizomiy Aruziy Samarqandiyning “Majma-un-navodir” (“Nodir haqiqatlar to‘plami”) asarida eslab o‘tilgan [10].

“Ammo bir kuni asr vaqtida kitob sotuvchilarning oldiga borib qoldim. U yerda Muhammad ismli dallol bir kitobni qo‘lida tutganicha maqtar edi. Uni menga ham ko‘rsatdi. Men “Bu ilmdan foyda yo‘q”, degan xayolda unga qiyo boqqim ham kelmay, rad qildim. Dallol menga: “Bu kitobni sotib ol, narxi arzon, uch dirhamga beraman, egasi pulga muhtoj”, dedi. Men kitobni sotib oldim. (Varaqlab) qarasam, bu Ustozi Soniy deyilgan faylasuf Abu Nasr Forobiyning “Arastu “Moba’da at-Tabia” maqsadlari haqida” yozgan asari ekan. Uyga kelib, tezda uni o‘qishga kirishdim. Kitob dilimda yod bo‘lib qolganligi sababli uning maqsadlari menga darhol ayon bo‘ldi. Bundan juda xursand bo‘lib ketdim va Tangri taologa shukrona aytib, o‘sha kunning ertasigayoq kambag‘allarga ancha narsa sadaqa qildim” [11].

Abu Nasr Forobiy yashagan davrda Qadimgi Misr, Hind, Yunon, Rum ilm-fanlariga doir nodir asarlarni tarjima qilish va sharhlash keng yo‘lga qo‘yildi. Diniy qarashlari turlicha bo‘lgan suryoniy Hunayn ibn Is’hoq va uning o‘g‘li, xarronlik Sobit ibn Qurro (Beruniy bu olim asarlariga ko‘p murojaat qiladi), Matto ibn Yunus, eronlik Abdulloh ibn Muqaffa, arab Yaqub ibn Is’hoq al-Kindiy, fors Abu Bakr Roziy, O‘rta Osiyolik Muhammad Xorazmiy, Ahmad Farg‘oniy, Abu Abdulloh Xorazmiy, Muhammad al-Buxoriy, Muhammad Abu Nasr Forobiy, uning shogirdi Yahyo ibn Odiy, uning shogirdi Abu Sulaymon Sijistoniy, adab ilmlari ustozlari, filologlar Asmoiy, Xalil ibn Ahmad, Abu Usmon al-Johiz, Abu Zayd Balxiy, Jayhoniy, Balazuriy, Narshaxiy, Ibn Sino, Baxmanyor, Abu Hayyon at-Tavhidiy, Abu Mansur Moturidiy, Abu Bakr Xorazmiy, Abu Mansur as-Saolibiy, Abul-Faraj Isfaxoniy kabi allomalarning ijodi gullab-yashnaganligi sababli N. I. Konrad, M. Xayrullayev, Ye. E. Bertels, Adam Mes, V. M. Jirmunskiy, F. Sulaymonova, R. Bahodirov, M. Mahmudov kabi olimlar bu davrni Sharq musulmon Uyg‘onish davri deb atashga moyillik bildiradilar [13; 14].

Muhammad Narshaxiyning “Buxoro tarixi” kitobida islom dini va shariati asosida jamiyat hayotida tinch-totuvlik, adolat o‘rnatilgani, qozilarning adolati maqtaladi: “Yana Sa’id ibn Xalaf al-Balxiyni 213-yili, jumadul-avval oxirida (828-yil 16-avgust) qozilikka tayinladilar. Bu kishi qozilikni shunday olib bordiki, Xudoyi taoloning yaratgan bandalariga adolat, insof va shafqat qilish borasida uni misol qilib ko‘rsatar edilar. U yaxshi qonun-qoidalar o‘rnatdi. Jumladan, kuchli (boy-badavlat) kishi zaif kishiga zulm o‘tkazmasin uchun bu to‘g‘onlarni qurdirib, Buxoro suvini adolat va insof yuzasidan taqsim qilishni u asosladi. Yana sulton Ahmad ibn Ismoil Somoniy davrida (rahmatli) Ahmad ibn Ibrohim al-Barkandiy qozilik qildi. U ham zohid, ham faqih edi” [15, 15-b.]. Bu jumla shuni anglatadiki, Buxoro aholisi islom diniga juda qiyinchilik bilan kirganlar. Aholi yangi dinga o‘rganolmay, ilk masjidlarni yoqib yuborgan, masjidlar qayta-qayta qurilgan.

Muhammad Abu Nasr Forobiy, Yaqub al-Kindiy, Moturidiy kabi allomalar islom falsafasining poydevorini qurar ekanlar, Alloh taolo tuhfasi – ilohiy ne’mat bo‘lgan yetuk Aqlga suyanib ish ko‘rdilar. Qur’oni karimda islom dini bilan bir vaqtda boshqa dinlar payg‘ambarlariga, muqaddas kitoblariga hurmat bilan qarash zarurligi, ya’ni dinlararo tolerantlik ta’kidlanadi. “Tavrot” ham, “Injil” ham, “Qur’on” ham Alloh nozil qilgan muqaddas kitoblar ekanligi aytiladi: “Unga (Iso Masihga) hidoyat va Nurni o‘z ichiga olgan, o‘zidan avvalgi “Tavrot”ni tasdiqlaguvchi va taqvodorlar uchun hidoyat, pand-nasihat bo‘lgan “Injil”ni berdik hamda “Injil” ahli unda Alloh nozil qilgan narsalar bilan hukm qilsinlar”, dedik... Sizga esa (ey, Muhammad), O‘zidan oldingi kitoblarni tasdiqlovchi ...bu Kitobni haqqi-rost nozil qildik.

Muqaddas kitob – Qur’onda Alloh aytgan hukmlarga amal qilmay, inkor etuvchilar qoralanadi. Inkor etuvchilar “Allohning la’natiga duchor bo‘lgan, g‘azabiga giriftor bo‘lgan va maymunlarga, to‘ng‘izlarga aylantirib qo‘yilgan hamda shaytonga qul bo‘lgan kimsalardir”. Islom dinida barcha yomonliklarning qoralanishi boshqa dinlar ahliga ham maqbul keladi: “Ularning ko‘plarini gunoh, zulm tomonga, haromxo‘rlikka chopayotganlarini ko‘rasiz. Qilayotgan ishlari naqadar yomon ish! Olim va donishmandlari ularni gunoh so‘zlardan (va ishlardan), haromxo‘rlikdan qaytarmaydilarmi?” (“Moida” surasi).

Bu so‘zlardan ko‘rinadiki, Alloh taolo har bir qavmning ilm-ma’rifatli odamlari, olim va donishmandlari zimmasiga o‘z qavmiga, xalqiga ma’naviy rahnamolik qilish vazifasini topshirgan. Olim yo‘ldan adashsa, uning ortidan juda ko‘plar adashadi. F. Rouzental “Ilm tantanasi” kitobining “Insoniy bilim va ilohiy bilim” bobida yozadiki, Qur’onda “Vallohu a’lam”, ya’ni “Alloh bilguvchidir” degan jumlaning ko‘p bor takrorlanishi keyingi asrlardagi musulmon ilohiyotiga doir ilmlar rivojiga katta ta’sir ko‘rsatgan edi [17, 45-b.]. F. Rouzental bilimdon, iste’dodli islomshunos bo‘lsa ham, ilohiy bilimlarga musulmonlarning cheksiz hurmat-ehtirom bilan qarashini yaxshi tushunolmaydi. Uning yozishicha, musulmon ulamolari insoniy bilimlarni ham, ilohiy bilimlarni ham bilish jarayoni bir xilmi yoki yo‘qmi, deb asrlar davomida bahslashib, muhokama qilib kelganlar [17, 46-b.]. Bizningcha, F. Rouzentalning bu masaladagi xatosi uning ilohiy bilimlar insoniy bilimlardan asosan miqdori, ko‘pligi bilan farqlanadi, deb noto‘g‘ri fikrlashidir. “Ba’zan sifatda ham farqlanadi, – deb tan oladi muallif boshqa o‘rinda, – ya’ni Xudo yashirin bilimlarni ham biladi” [17, 46-b.]. U bu fikriga Qur’oni karimning VI va XI suralaridagi oyatlarni misol qilib keltiradi. Mazkur oyatlarda bunday deyiladi: “G‘ayb ochqichlari Uning huzuridadurkim, ularni yolg‘iz O‘zigina bilur. U quruqlik va dengizdagi bor narsalarni bilur” (“Al-An’om”, VI, 59-oyat). Qur’oni karimning “Hud” surasi, ulamolar aniqlashicha, Muhammad alayhissalomning umr yo‘ldoshi Bibi Xadicha vafotidan so‘ng yolg‘izlanib, Makka mushriklari – butparastlar unga tinimsiz ozor berayotgan vaqtda nozil qilingan. Bu surada Nuh payg‘ambar va Hud payg‘ambarning mashaqqatli hayoti ibrat qilib ko‘rsatiladi. “Hud” surasida barcha ezoterik va ekzoterik (zohiriy va botiniy) ilmlar egasi Haq taolo ekanligi ta’kidlanadi: “Ogoh bo‘lingizkim, albatta ular

ISSN 3060-5059 (Online)

(kofirlar) Undan (Allohdan) sir tutish uchun dillaridagini (adovatlarini, dushmanligini) yashiradilar. Ogoh bo‘lsinlarkim, ular (ko‘kraklarini) kiyimlari bilan berkitsalar ham – kiyimlariga o‘ranib olsalar ham (Alloh) ularning yashirgan va oshkor qilgan narsalarini bilur. Darhaqiqat, U Zot dillarni egallagan sirlarni bilguvchidir” (“Hud” surasi).

Forobiyning ko‘rsatishicha, bilim va fikr o‘zaro farq qiladi. Fikr bilim va bilimsizlikning birligidan iborat, chunki fikrda buyum va hodisalar o‘rtasidagi zaruriy va imkoniy yoki faqat imkoniy aloqadorliklar aks etadi. Bilimda esa buyum va hodisalar o‘rtasidagi sof zaruriy aloqadorlik ifodalanadi. Fikrda ko‘pincha voqelik haqidagi axborotlar, ma’lumotlar aks etadi. Axborotlar va ma’lumotlarning haqiqatligini har doim aniqlab bo‘lmasligi tufayli ulardan boshqa fikrlarning chinligini asoslash uchun foydalanilmaydi. Shunga ko‘ra, Forobiy ishonchli, kuchli, kuchsiz (shubhali) va ehtimoliy fikrlarni bir-biridan farqlaydi. Hech qanday e’tirozga sabab bo‘lmagan fikrni ishonchli deb biladi. E’tiroz bildirishga harakat qilinmagan, tekshirilmagan fikrlarni kuchsiz deb ataydi. Boshqalar tomonidan fikrga e’tiroz bildirilmaganligiga yo fikr to‘liq o‘rganilmaganligi, yo e’tiroz bildirishga harakat qilinmaganligi, yo mavjud e’tirozlarning bartaraf qilinishi sabab bo‘ladi. Fikrga boshqalar tomonidan e’tiroz bildirilishiga esa shu fikrning ayrim odam yoki bir guruh odamlarning fikrlariga mos kelmasligi sabab bo‘ladi. Bildirilgan e’tirozlar tekshirilib, ularning asossizligi aniqlansa, bunday fikr, ya’ni e’tirozga yo‘l qo‘ymaydigan fikr kuchli bo‘ladi. E’tirozga nisbatan e’tirof etilishi ko‘proq bo‘lgan fikrlar haqiqatga yaqin fikr deyiladi. Ko‘p e’tirozga sabab bo‘lgan fikr shubhali fikr hisoblanadi. Ta’lim-tarbiya berishda yoshlarni fikrlarni tahlil qilishga o‘rgatish fikrga nisbatan bildiriladigan e’tirozlarni aniqlashga, bartaraf etishga, noto‘g‘ri fikrlarga nisbatan munosabatni o‘zgartirishga, o‘ylashga undaydi.

E’tirozlar oshkora yoki yashirin bo‘ladi. Ba’zi yoshlarning fikrga nisbatan bildirilgan e’tirozlarni sezmasliklari, qabul qilmasliklariga befarqlik, loqaydlik, mustaqil fikrlay olmaslik, o‘z fikriga ega emaslik, fikr yuritishni xohlamaslik, e’tiroz sababini tushunmaslik, hayotiy tajribaning yetarli emasligi va bilim doirasining torligi sabab bo‘ladi. Mazkur sabablar yo‘qotilsa, fikr tarbiyasi amalga oshirilgan bo‘ladi.

MUHOKAMA

Abu Nasr Forobiy yashagan davr Sharq musulmon olamida ilmiy tafakkur, falsafiy qarashlar va madaniy munosabatlar jadal rivojlangan tarixiy bosqichlardan biri hisoblanadi. Mazkur davrning muhim xususiyati shundaki, ilm-fan taraqqiyoti faqat bir xalq yoki diniy jamoa doirasida emas, balki turli millat, til va e’tiqod vakillarining o‘zaro intellektual aloqalari asosida shakllandi. Bu jarayon qadimgi yunon, hind, fors va boshqa xalqlarning ilmiy-falsafiy merosini o‘rganish, tarjima qilish, sharhlash hamda yangi ilmiy qarashlar bilan boyitish orqali namoyon bo‘ldi.

Mazkur tarixiy jarayonda “Bayt ul-hikma” ilmiy-ma’rifiy markazining faoliyati alohida ahamiyat kasb etdi. Unda qadimgi yunon falsafasi, matematika, astronomiya, tibbiyot va boshqa fanlarga oid asarlarning arab tiliga tarjima qilinishi ilmiy bilimlarning keng tarqalishiga imkon yaratdi. Ushbu faoliyatda Hunayn ibn Ishoq kabi nasroniy olimlarning ishtiroki ilm-fan rivojida diniy mansublikdan ko‘ra bilim, tajriba va ilmiy salohiyat muhimroq mezon bo‘lganini ko‘rsatadi.

Abu Nasr Forobiyning falsafiy qarashlari ham ana shu ko‘p madaniyatli va murakkab intellektual muhit bilan uzviy bog‘liqdir. Mutafakkir qadimgi yunon falsafasini shunchaki takrorlamagan, balki uni yangi ijtimoiy-falsafiy sharoitda qayta talqin qilgan. Uning Aristotel merosiga bergan sharhlari, mantiq ilmini rivojlantirishga qo‘shgan hissasi hamda bilimlarni tizimlashtirishga qaratilgan qarashlari Sharq falsafasining mustaqil yo‘nalish sifatida shakllanishiga xizmat qildi.

Forobiyning “Fozil odamlar shahri” asarida ilgari surilgan ijtimoiy-falsafiy qarashlar ham mazkur masalani chuqurroq anglash imkonini beradi. Mutafakkir fozil jamiyatni insonlarning umumiy baxt-saodatga erishish yo‘lida o‘zaro hamkorligi, adolat, bilim va axloqiy kamolot tamoyillari asosida tasvirlaydi. Uning fikricha, jamiyat taraqqiyoti insonlarning aqliy va ma’naviy kamoloti bilan belgilanadi.

Forobiyning ilmiy merosida mantiq va bilish nazariyasiga berilgan e’tibor ham diniy bag‘rikenglik masalasini falsafiy jihatdan izohlashda muhimdir. Mutafakkir fikr, bilim, isbot va dalil tushunchalarini farqlash orqali inson tafakkurining haqiqatni anglashdagi imkoniyatlarini ochib beradi. Uning qarashlaridan kelib chiqib aytish mumkinki, har qanday fikrni dalillar asosida tahlil qilish, turli nuqtayi nazarlarni qiyoslash va xulosaga kelish ilmiy tafakkurning asosiy talablaridan hisoblanadi.

Zahiriddin Bayhaqiyning “Tatimma as-Sivon al-hikma” asarida keltirilgan ma’lumotlar Forobiy shaxsiyati va ilmiy faoliyatining yana bir muhim jihatini ochib beradi. Xususan, mutafakkirning mol-dunyo va mansabdan ko‘ra ilmiy faoliyatni ustun qo‘ygani, ilmni manfaat va shuhrat uchun emas, balki haqiqatni anglash maqsadida egallash lozimligi haqidagi qarashlari ilm ahlining axloqiy mas’uliyatini ifodalaydi.

Shu bilan birga, Forobiy davridagi ilmiy taraqqiyotni mutlaq diniy bag‘rikenglik muhiti sifatida baholash tarixiy haqiqatga to‘liq mos kelmaydi. Chunki o‘rta asr musulmon jamiyatida falsafa, mantiq va qadimgi yunon merosiga munosabat bir xil bo‘lmagan. Ayrim diniy ulamolar falsafiy qarashlarni diniy aqidalar bilan muvofiqlashtirishga intilgan bo‘lsa, boshqalari ayrim falsafiy ta’limotlarni tanqid qilganlar. Bu esa ilmiy tafakkur rivoji jarayonida turli qarashlar, bahs-munozaralar va intellektual ziddiyatlar mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi.

Mazkur ziddiyatlar ilm-fan taraqqiyotini to‘xtatib qo‘ymadi, aksincha, ayrim holatlarda falsafiy dalillash, mantiqiy tahlil va nazariy asoslash usullarining takomillashuviga turtki berdi. Shu ma’noda, diniy bag‘rikenglikni faqat turli e’tiqod vakillarining bir hududda yashashi bilan emas, balki ularning ilmiy faoliyatda ishtiroki, fikr almashishi va o‘zaro intellektual ta’sir ko‘rsatishi bilan ham baholash lozim.

Muhammad Narshaxiyning “Buxoro tarixi” asarida keltirilgan ma’lumotlar esa Markaziy Osiyoda islom dinining yoyilishi va yangi ijtimoiy-ma’naviy munosabatlarning shakllanish jarayoni murakkab tarixiy sharoitda kechganini ko‘rsatadi. Ushbu manbada jamiyatda adolat, insof va ijtimoiy mas’uliyat masalalariga alohida e’tibor qaratilgan.

Qur’oni karimda boshqa payg‘ambarlar va ilohiy kitoblarga hurmat bilan munosabatda bo‘lish, adolat va ezgulik tamoyillariga amal qilishga doir ko‘rsatmalar ham diniy bag‘rikenglikning ma’naviy asoslarini tashkil etadi. Shu jihatdan,

ISSN 3060-5059 (Online)

o‘rta asr Sharqidagi ilmiy hamkorlik tajribasini diniy-ma’naviy qadriyatlar, aqliy tafakkur va ijtimoiy munosabatlar uyg‘unligida o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Forobiy davridagi ilm-fan taraqqiyoti bir nechta o‘zaro bog‘liq omillar ta’sirida shakllangan. Birinchidan, qadimgi sivilizatsiyalarning ilmiy merosini o‘zlashtirish va rivojlantirish jarayoni. Ikkinchidan, turli diniy va madaniy an’analarga mansub olimlar o‘rtasidagi ilmiy hamkorlik. Uchinchidan, falsafiy tafakkur, mantiqiy tahlil va ilmiy munozara madaniyatining rivojlanishi. To‘rtinchidan, ilmni inson kamoloti va jamiyat taraqqiyotining muhim vositasi sifatida e’tirof etish.

Demak, Abu Nasr Forobiy davridagi ilmiy-madaniy muhit diniy bag‘rikenglik va madaniyatlararo hamkorlikning tarixiy tajribasini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu tajriba ilm-fan taraqqiyoti uchun turli qarashlarning mavjudligi, ilmiy muloqot, o‘zaro hurmat va xolis fikrlash muhim shartlar ekanligini namoyon etadi. Forobiy merosining bugungi kundagi ahamiyati ham shundaki, u bilim, aql, axloqiy kamolot va ijtimoiy hamjihatlikni insoniyat taraqqiyotining asosiy omillari sifatida talqin etadi.

NATIJALAR

Olib borilgan tarixiy-falsafiy tahlillar natijasida Abu Nasr Forobiy yashagan davrda ilm-fan taraqqiyoti va diniy bag‘rikenglikning shakllanishi o‘zaro uzviy bog‘liq tarixiy jarayonlar ekanligi aniqlandi. Mazkur davrda ilmiy bilimlarning rivojlanishi turli xalqlar va diniy e’tiqod vakillarining intellektual hamkorligi, qadimgi sivilizatsiyalar merosining o‘zlashtirilishi hamda falsafiy tafakkurning yangi bosqichga ko‘tarilishi bilan belgilanadi.

Tadqiqot davomida quyidagi asosiy natijalarga erishildi:

Birinchidan, IX–XII asrlarda Sharq musulmon olamida yuz bergan ilmiy-madaniy yuksalishning muhim omillaridan biri qadimgi yunon, hind, fors va boshqa xalqlarning ilmiy-falsafiy merosini o‘rganish, tarjima qilish va ijodiy rivojlantirish bo‘lganligi asoslandi. “Bayt ul-hikma” kabi ilmiy-ma’rifiy markazlar faoliyati bilimlarning avloddan avlodga yetkazilishi va turli madaniyatlar o‘rtasidagi ilmiy aloqalarning kengayishida muhim o‘rin tutgan.

Ikkinchidan, Hunayn ibn Ishoq, Sobit ibn Qurro, Matto ibn Yunus va Yahyo ibn Odiy kabi olimlarning faoliyati misolida ilm-fan taraqqiyotida diniy mansublikdan qat’i nazar, ilmiy salohiyat, bilim va intellektual hamkorlik muhim ahamiyat kasb etgani aniqlandi. Ularning tarjimashunoslik, tibbiyot, falsafa va mantiq sohalaridagi xizmatlari turli diniy-madaniy an’analar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirning yorqin namunasidir.

Uchinchidan, Abu Nasr Forobiyning falsafiy merosi Sharq va G‘arb ilmiy tafakkuri o‘rtasidagi intellektual aloqalarni rivojlantirishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qilgani ochib berildi. Uning Aristotel falsafasiga bergan sharhlari, mantiq ilmini rivojlantirishga qo‘shgan hissasi va bilimlarni tasniflashga oid qarashlari islom falsafasining nazariy asoslarini mustahkamlashga xizmat qilgan.

To‘rtinchidan, Forobiyning “Fozil odamlar shahri” asaridagi ijtimoiy-falsafiy qarashlar tahlili asosida jamiyat taraqqiyotida adolat, bilim, axloqiy kamolot va o‘zaro hamkorlik tamoyillari muhim o‘rin tutishi aniqlandi. Mutafakkirning inson baxt-saodati va jamiyat farovonligi haqidagi qarashlari ilm-ma’rifatni ijtimoiy taraqqiyotning asosiy omillaridan biri sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Beshinchidan, Zahiriddin Bayhaqiyning “Tatimma as-Sivon al-hikma” asarida keltirilgan tarixiy ma’lumotlar Forobiyning ilmga munosabati, shaxsiy fazilatlari va ilmiy faoliyatining o‘ziga xos jihatlarini yoritishda muhim manba ekanligi asoslandi. Xususan, mutafakkirning moddiy manfaat va mansabdan ko‘ra ilmiy haqiqatni ustun qo‘yishi olim axloqi va ilmiy xolislikning tarixiy-falsafiy ahamiyatini namoyon etadi.

XULOSA

1. Sharq musulmon madaniyati, falsafasi va islom diniy ta’limotida boshqa din vakillariga, xususan, masihiy, xristian ulamolariga hurmat bilan qaralishi, turli din va mazhabdagi olimlarning islom madaniyati va ilm-fan rivojiga katta hissa qo‘shganliklari Sharq Uyg‘onish davri xususiyatlaridan biridir.

2. Abu Nasr Forobiy davrida Umaviylar va Abbosiylar xalifaligi ta’siridagi barcha mamlakatlarda, xususan, O‘rta Osiyoda ham ilk islomiyat davrida dinlararo tolerantlikka erishish oson kechmagan.

3. Narshaxiyning “Buxoro tarixi”, Abu Hayyon Tavhidiyning “Rohat-us-surur”, Abul-Mahosin Tanuhiyning “Qiziqarli voqealar” asarlari hamda “Ixvon-us-Safo” guruhi olimlariga ziddiyatli munosabat antik falsafiy merosni qabul qilish juda katta qarshiliklarga uchraganini ko‘rsatadi.

4. Rasmiy din ulamolari – traditsionalistlar ham antik davr ilm-fanlaridan mantiq ilmiga, umuman, falsafiy ilmlarga qarshi mujodala va bahslar jarayonida islomiy falsafani rivojlantira boshlaganlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Философия аль-Фараби и исламская духовность. — Алматы: Компьютерно-издательский центр Института философии и политологии МОН РК, 2005. — 298 с. URL: Kutubxona katalogi.
2. Исламская философия и философское исламоведение: перспективы развития / отв. ред. А. В. Смирнов. — Москва: Языки славянских культур, 2012. — 128 с. URL: https://iphras.ru/uplfile/root/smirnov/mysl/issled/3/isph_noi.pdf.
3. Косиченко А. Г., Хамидов А. А., Колчигин С. Ю., Фидирко В. А. Философия в духовном развитии человека. — Алматы: Компьютерно-издательский центр Института философии и политологии, 2003. — 184 с. — С. 10–11. URL: Kutubxona katalogi.
4. Койре А. В. Очерки истории философской мысли: о влиянии философских концепций на развитие научных теорий / пер. с фр. Я. А. Ляткера; общ. ред. А. П. Юшкевича. — Москва: Прогресс, 1985. — С. 53. URL: https://sci.ru/disk/file/24999.

ISSN 3060-5059 (Online)

5. Абу Хаййан ат-Таухиди. Диалоги: из «Книги услады и развлечения» / пер. и коммент. Д. В. Фролова // Восток–Запад: исследования, переводы, публикации. — Москва: Наука, 1988. URL: https://djvu.online/file/ny2khZHS0WUV6.
6. Багирова С. Г. Сочинение «Татимма “Сиван ал-хикма”» ал-Байхаки как образец средневекового энциклопедического справочника. — Ташкент: Фан, 1987. — 138, [2] с. URL: Kutubxona katalogidagi qayd.
7. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. — Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. URL: https://library.dtpi.uz/en/adabiyotlar/boshqa-adabiyotlar/fozil-odamlar-shahri.
8. История арабо-мусульманской философии: антология / под ред. А. В. Смирнова. — Москва: Академический Проект, 2013. — 267 с.URL: https://avsmirnov.info/win/publictn/istarph/anthol/annot.htm.
9. Ne’matov B. Intilish — maqsad sari yetaklaydi // Jamiyat va boshqaruv. — 2006. — № 1. — B. 21–23. URL: https://arm.tipu.uz/index.php?do=download&id=1291.
10. Irisov A. Xorazmiy va Forobiy. — Toshkent: «Qizil O‘zbekiston», «Pravda Vostoka» va «O‘zbekistoni surx» nashriyoti, 1961. — 27 b.URL: 1961-yil kitob solnomasidagi bibliografik qayd.
11. Конрад Н. И. Запад и Восток: статьи. — 2-е изд., испр. и доп. — Москва: Наука, 1972. — 496 с. URL: https://search.rsl.ru/ru/record/01007407657.
12. Abu Bakr Muhammad ibn Ja’far Narshaxiy. Buxoro tarixi. — Toshkent: Sharq bayozi, 1993. — 126, [1] b. — B. 15. URL: https://ci.nii.ac.jp/ncid/BB30064251.
13. Фильштинский И. М., Шидфар Б. Я. Очерк арабо-мусульманской культуры (VII–XII вв.). — Москва: Наука, 1971. — С. 79.URL: https://djvu.online/file/0NteLIQ0xDRmN.
14. Роузентал Ф. Торжество знания: концепция знания в средневековом исламе / пер. с англ.; вступ. ст. и примеч. А. В. Сагадеева. — Москва: Наука, 1978. — 372 с. — С. 45. URL: https://search.rsl.ru/ru/record/01007636629.